

XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ЯНГИ ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Жумаев Жўрабек Бобоқул ўғли
ЖДПИ Тарих ва уни ўқитиш
методикаси кафедраси ўқитувчиси

Бизга маълумки, XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон минтақасида юзага келган жадидчилик ҳаракатининг намояндалари ўзларининг билим салоҳияти, фидойилик хусусиятлари, инсонийлик хислатлари, ижтимоий-маънавий ва сиёсий фаолиятлари билан ажралиб турувчи халқнинг энг илғор вакиллари бўлиб тарих майдонига кириб келган эдилар.

Жадид мактабларининг пайдо бўлиши, мусулмон маориф тизимида бундай ислохотнинг ўтказилиши Туркистон маданий муҳитида янглик эди. Россия ҳукумати ташвишга солиб қўйганлиги сабабли Туркистон ўлкасидаги янги усул мактаблари фаолиятини назорат қилиш билан фақат маҳаллий рус маъмурларигина эмас, балки марказий сиёсий идоралар ҳам шуғулланди. Ички ишлар вазирлиги бу ҳаракатнинг мақсад ва вазифаларини синчковлик билан ўрганиб чиқди. Ички ишлар вазирлигининг фармойишида таъкидланадики, бу ислохот, ҳаракат ташаббускорларининг мақсади мусулмонларни ўз тақдирини ўзи белгилашга, ажралиш (сепаратизм)га интилишга, ҳаракат қилишга ўргатишдир.

Мактаб ислохотларининг тарафдорлари миллатнинг, мусулмончилиكنинг келажаги мусулмон мактабида шаклланади, мактаб ўзининг шогирдларига миллатчилик ва мусулмончилик руҳини шундай мустаҳкам сингдириши керакки, улар ҳар қандай ташқи таъсирдан, атрофдаги ҳар хил вазият, шароитдан қатъий назар, ҳар жойда ва ҳар доим ўз миллати ва динига содиқ бўлсин, деб таъкидлайдилар. Мактаб миллатнинг, яхши турмушнинг ва бахтли ҳаётнинг манбаси бўлиши лозим. Янги усул мактаблари тарафдорлари тилнинг (туркий) умумийлиги асосида мусулмонларни жипслаштиришга ҳаракат қилмоқда. Уларнинг пировард мақсади, Россия давлати манфаатига зид равишда мусулмонларни диний, миллий негизда бирлаштириш ва ажратиш, деб қайд қилади, Ички ишлар вазирлиги.

Ички ишлар вазирлигининг фармойишини амалга оширишга Туркистон генерал-губернатори ва ўқув юртлари инспекциялари жиддий эътибор бердилар. Биринчидан, ўлкадаги мавжуд жадин мактабларидан энг машҳурларини белгиладилар. Улар Тошкентда Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Эшон Хўжа Хон Хўжаев, Собиржон Рахимжонов, Қўқонда Сўфи Бадал Эшон, Қосимбой, Машраб Хўжа, Умарий ва Самарқандда Шакурий, Жўрабоев мактаблари эди. Ҳар бир вилоятда машҳур жадин мактабларининг рўйхати тузилиб, ҳар бири ҳақида зарур маълумотни, айниқса қандай фанлар ва дарсликлар ўқитилишини, дарсликлар номи, муаллифи, чоп этилган жойи, йилини кўрсатиб, улар Тошкентда умумлаштирилиб ахборотлар аниқ таърифланиб, Петроградга вазирликка жўнатилди.

Ушбу маълумотлар давлат манфаатига хавф солаётган мусулмон мактабларининг миллийлаштирилишининг зарарли оқибатларининг олдини олиш мақсадида амалга ошириладиган чора-тадбирлар учун зарур эканлиги ички ишлар вазирлигининг фармойишида тасдиқланган эди. Жадин мактаблари тўғрисидаги 1912 йил 25 сентябрда, ички ишлар вазирлиги фармойишларининг ишлаб чиқилиши ва жойлардаги ўқув ва сиёсий, ҳокимият идораларига амал қилиш учун юборилиши бу мактаблар устидан назоратни кучайтиришга олиб келди. Маҳаллий идоралар жадин мактабларига қарши репрессияни кучайтирдилар. Ҳар хил баҳоналар билан янги жадин мактаблари очишга қаршилик кўрсатдилар ва олдин очилганларини беркитишга ҳаракат қилдилар.

Жадинчилик ҳаракати шундай оғир шароитда, ҳаётий заминда шакллана борди, жамиятнинг ёш, илғор, энг тараққийпарварвар қатламларини эски консерватив тарғиботларига, Подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш жараёнида вояга етказа бошлади, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий жиҳатдан ўсишини таъминлади.

1905-1910-йилларда Туркистоннинг ижтимоий-маданий ҳаётида жадинчилик ҳаракати янада кучайиб борди. Улар Туркистондаги қоқликни, хурофотни аниқроқ кўриб, жамият ривожига тўсиқ, бўлаётган кучларга қарши курашиш мақсадида ўз ғояларини илгари сура бошлаганлар. Бу ғоялар

жадидларни ислохотчилик йўлига олиб келади - улар дин билан илмни бирга кўшиб, Туркистон халқларини маданий- маънавий ривожлантириш ва ижтимоий тузумни ислохотлар йўли билан янгилаш ғоялари ўртага ташлаб, ҳаракат қила бошладилар.

Жадидлар ўз фаолиятларида маърифатпарварлик билан чекланиб қолмасдан, ижтимоий-сиёсий ғояларни ҳам илгари сурдилар, Уларнинг вазифаси Туркистонни Россия ҳукумати мустамлакачилигидан озод этиш эди. Ўзларининг ғоялари, мақсадлари, вазифаларини тарғиб этиш йўлида Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Кўкон, Фарғона, Андижон шаҳарларида газета ва журналлар чиқара бошлаганлар. Чунки улар матбуотни ғоя тарқатишдаги асосий курул деб билдилар. Адабиётларда ёзилишича, “1905 йилги маълум “озодликлар” дан сўнг дунё юзини кўрган “Марказий Осиёнинг умр кезарли “Тараққий” газетаси, “жадид”лар, “исломчи”лар оқимининг тилаклари, фикрлари, сўзларини генерал-губернаторнинг маълум шарти орқасида кўтариб, майдонга чиқди”¹ [Зиё Саид, 1977. 33-б.] .

Жадидчилик ҳаракати намояндаларининг асосий мақсадини “Туркистонни саводли ва маърифатли, тўқ ва фаровон, озод ва обод ватанга айлантириш, биринчи навбатда мустақилликка эришиш, мустамлакачилик исканжасидан ҳалос бўлиш”²[Қосимов Б. Т., 1993. 21-22-б.] деб ифодалаш мумкин. Шу мақсадда Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигида 1906 йилнинг сентябрида Тошкентда “Хуршид” газетаси чиқарила бошланди. Бу газета ўша даврдаги Туркистоннинг ҳаёти ва маҳаллий халқларининг яшашлари тўғрисида, подшо ҳукуматининг олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатини танқидий томондан ёритиб берарди. Натижада, бу газета ҳукумат томонидан қаттиқ сиқув остига олиниб, Мунавварқори Абдурашидхонов “Хуршид” газетаси муҳаррирлигидан бўшатилиб, ўрнига Абдулла Авлоний тайинланди.

1907 йилда эса Абдулла Авлоний ва Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигида Тошкентда жадидларнинг “Шухрат” газетаси чиқарилди. Ҳафтада бир марта чиқадиган бу газетада жадидлардан Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Мулла Кўшоқ, Турсунхўжа Ҳамидхўжа ўғли ва бошқалар ўз мақола ва шеърлари билан иштирок этишган. Бу газета эскиликка, ҳақсизликка, зулм-зўрликка қарши кураш. Шу билан бирга

¹ Зиё Саид. Танланган асарлар. Т., Адабиёт ва санъат. 1974. 33-бет.

² Қосимов Б. Жадидчилик. // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Т., 1993. 21-22 бетлар.

Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний ва Мунавварқорилар 1905 йил 17 октябр манифестидан норози эканликлари тўғрисида ҳам чиқишлар қиладилар. Бу эса жадиждларнинг сиёсий майдонга чиқиб бораётганлигидан далолат берарди.

Мунавварқори матбуотга аҳолини ғафлат уйқусидан уйғотувчи буюк куч, маданият ва маърифатга чорловчи кудратли восита, ҳақиқат кўзгуси деб қаради. Ўзининг кейинги йиллардаги фаолиятида Мунавварқори Абдурашидхонов “Садои Туркистон”да (1914-1915 йй.) бўлим муҳаррири, “Нажот” (1917), “Кенгаш” (1917), “Хуррият” (1917), “Осиё”, “Суръат”, “Ҳақиқат”, “Турон”да бош муҳаррир бўлиб ишлаган вақтларида ҳам халқ тараққиётига халақит бераётган жараёнларни, зарарли урф-одатларни рўйи-рост очиб ташлади. Мунавварқори ўзбек матбуоти ташкил топиши ва равнақи учун кўп хизмат қилган инсондир. Адабиётларда ёзилишича, умуман, ўзбек матбуотининг майдонга келишини ҳам, тарихий тараққиётни ҳам Мунавварқорисиз, унинг юзлаб эхтиросли мақолаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди, Мунавварқори XX аср бошидан ижтимоий-сиёсий ҳаракатчиликнинг, миллий озоддик кўтарилишининг энг эътиборли намояндаларидан бири эди¹ [Қосимов Б. Т., 1997. 118-б.].

Махмудхўжа Бехбудий ҳам ўша даврдаги вақтли матбуот саҳифаларида Туркистондаги зулм ва маҳаллий истибдодга қарши эрк ва маърифат, маданият, миллий озоллик ва адолат учун кураш ғояларини тарғиб этувчи мақолалари билан чиқишлар қилган ва бу курашда ҳамма жадиждларни бирлашишга чақирган. Унинг публисистик чиқишлари 1917 йилга қадар Туркистонда Бехбудийдан олдин турадиган иккинчи бир кишининг йўқлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам давлат ва жамоат арбоби Ф. Хўжаев “ўша даврдаги Туркистон жадиждлари орасида ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий фаолият ва билими кенглиги жиҳатдан Махмудхўжа Бехбудийга тенг келадигани топилмаса керак”², - деб ёзган эди [Алимова Д. Т., 1999.36-б.].

Ватан, миллат, дин, илм-фан, маорифли ёш авлод орасида равнақ эттириш ва умуман, умуминсоний кадриятларни тарғиб этиш мақсадида Махмудхўжа Бехбудий ҳам 1913 йилнинг апрел ойидан бошлаб “Самарқанд” газетасини чиқара бошлайди. Газета Самарқандда “Газаров ва Смеянов” типографиясида нашрдан

¹ Қосимов Б. Мунавварқори Абдурашидхонов. Буюк сиймолар, алломалар. 3-китоб. Т., Мерос. 1997. 118-бет.

² Алимова Д. Жадиждчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадиждлар тафаккури. Жадиждчилик: ислохот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., 1999. 36-бет.

чиқарилар эди. Газетанинг 1-сонидан унинг асосий шиори катта харфлар билан: “Миллатнинг саодати ва ислоҳи, мусулмонларнинг замона фанларидан фойдаланмоқлари учун”, деб ёзилган эди. Газетада Туркистон мустақиллиги, унинг ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий ҳаёти тўғрисида мақолалар эълон қилинар эди. Газета ҳайъатига Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулқодир Шакурӣ, Абдурауф Фитрат, Васлий, Хожи Муйин ва бошқалар киритилган эди. Адабиётларда ёзилишича, ҳафтада икки бетлик бўлиб чиқадиган бу газета 7-8 сонидан кейин 4 бетлик бўлиб чиқди, газета 400-600 донагача босилиб турди. Бу газета нафақат Самарқанд, балки Туркистон ёшлари орасида обрў қозонган эди. “Самарқанд” газетаси Туркистонда маданият, маърифат ва тараққиёт тарғиботчиси сифатида жуда катта фаоллик кўрсатиб, маҳаллий мактаб ва мадрасалардаги ўрта асрча кўхна ўқитиш усулларига қарши курашни бошлаб юборди.

Газетанинг 44-сони чиққанидан кейин маблағ етишмовчилиги сабабли унинг нашри тўхтатилди, лекин шунга қарамасдан, адабиётларда ёзилишича, “Самарқанд” ўзининг 44 сони чиқарилиши давомида у шиорига амал қилиш билан бирга инсон ҳақ-ҳуқуқлари борасида, тенглик, биродарлик ҳақида она-Ватан, унга садоқат ҳақида ҳам бир қатор публицистик мақолалар, ажойиб ҳикоялар, ижтимоий руҳ билан йўғрилган шеърлар нашр этиб, ўзининг тарғиботчилик-жарчилик, раҳбарлик бурчини ортиғи билан бажара олган¹ [Жалолов А, Ўзганбоев Х. Т., 1993.8-б.]

Маҳмудхўжа Бехбудий ўз ноширлик фаолиятини кейин ҳам давом эттириб, 1913 йилнинг августидан рус, ўзбек ва тожик тилларида «Ойна» мусулмонлар журналинини нашр қила бошлайди. “Ойна” журнали орқали ўзбек зиёли маърифатпарварлари маданият ва маърифат тарқатдилар. Журналда миллат раънақи, ҳақ-ҳуқуқи, тарихи, тил-адабиёт масалаларига доир қизиқарли мақолалар бериб келинган. Масалан, илмий “Жуғрофия надур?”, “Ер”, “Куёш”, “Тарих ва жуғрофия”, “Театр надур?” мақолалари; ҳаётдаги янги воқеа-ходисалар ҳақидаги “Самарқандда электр трамвай”, “Бухорода темир йўл”, “Андижонда янги банк”; театр ҳаваскорлари труппаларининг ташкил этилиши, тайёрланаётган ва ўтказилган премьералар; чет элда таҳсил олаётган талабалар, янги мактаблар

¹ Жалолов А, Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатларлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. Т., Фан. 1993. 8-бет.

ҳисобига тушаётган маблағлар ва харажатлар; янги кутубхоналар, кироатхоналар; Қозон, Оренбург, Қрим, Ҳиндистон, Миср, Эрон, Туркиядан келтирилган китоблар рўйхати, Фарангистон, Олмония, Англия, Белгия, Италия, Россия ва бошқа мамлакатлардаги театрлар сони, у билан рақибликка тушган синематография ва бошқалар ҳақида мақолалар чоп этилган.

Журналда Махмудхўжа Бехбудий тарих, хусусан, миллат тарихига ҳам катта эътибор беради. Унинг фикрича, тарих ҳамма нарсани - давлатнинг гуллаб-яшнаши ва инқирозининг сабабларини, одамлар эътиқодининг ҳолатини, мусулмончиликнинг таназзулини, ислом илохий пойдеворининг бузилишини тушунтиради, “дунёга ишонмоқ учун ва роятлик (мустақил фикрга эга.) бўлмоқ керак”, деб ҳисоблайди.

Жадидлар матбуот воситаси билан халқни забунликдан, ғафлат ва жаҳолатдан, Россия мустамлакасидан қутқаришни ўз олдиларидаги мақсад ва вазифа деб белгиладилар ҳамда “Тараққий”, “Садои Туркистон”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Тужжор”, “Ойна”, “Турон”, “Бухорои Шариф” газета-журналлари орқали ўз ғояларини тарғибот қилдилар. Улар Октябр тўнтаригача ҳам, ундан кейин ҳам даврнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий мавзуларга, замонавий масалаларга, маърифат ва озодликка катта эътибор бериб, миллий мустақиллик, мустамлакачиликка қарши кураш, Оврупо илми, техникаси, маданиятидан ибрат олиб, Туркистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳақидаги ғояларини тинимсиз тарғиб этдилар,

Жадидлар очган янги усул мактаблари, ёзган асарлари ва мақолалари, хуллас, аср бошларидаги фаолиятлари миллий мустақиллик, мустамлакачилардан озод бўлиш учун курашиш ғояси билан ёниб турарди.

Жадидлар бошқа миллатларнинг, айниқса, ривожланган Оврупо халқлари тили, маданияти, фан-техникасидан ўрганиш, ибрат олиш, мактаб-маориф ишларида уларнинг тартибларини жорий этишии ўзларининг мақсадлари деб билдилар. Улар Туркистон халқининг ўзлигини таниши ва ўзини химоя қилиш туйғусининг уйғониши, миллий кадриятларини сақлаши ва тараққий эттириш йўлида турли-туман жамият ва уюшмаларни вужудга келтиришни асосий вазибалари қаторига қўшдилар. Умуман, жадидлар “миллат” тушунчасини назарий жиҳатдан бойитдилар ва бу соҳада янги обектив жараёнларни акс

эттирдилар.

Хуллас, XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда шаклланиб равнақ топган жадиличилик ҳаракатининг шаклланишига жаҳондаги миллий-озодлик ҳаракатларининг таъсири ҳам бўлди, албатта. Лекин ўлканинг ўзида ҳам тарихий шарт-шароитлар етилиб келган эди. Жадиждлар эски тартиботларни танқид қилиб, янги усулдаги мактабларда дунёвий фанларни ўқитиб, Ғарб ва Шарқ давлатлари билан алоқалар ўрнатиб, мустамлакачиликка қарши чиқиб, тарихан-ижтимоий муҳитни вужудга келтирган эдилар. Шундай шароитда улар миллат равнақи, мустақиллиги, истиқлоли учун кураш олиб борган эдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зиё Саид. Танланган асарлар. Т., Адабиёт ва санъат. 1974.
2. Қосимов Б. Жадиличилик. // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Т., 1993.
3. Қосимов Б. Мунавварқори Абдурашидхонов. Буюк сиймолар, алломалар. 3-китоб. Т., Мерос. 1997.
4. Алимова Д. Жадиличилик ҳаракатининг ижтмоий-сиёсий моҳияти ва жадиждлар тафаккури. Жадиличилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., 1999.
5. Жалолов А, Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатларлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. Т., Фан. 1993.